

1. મધરાતથી સૂર્યોદય ભાગી

મનુષ્યજીવનને અવારનવાર સફર સાથે સરખાવવામાં આવતું રહ્યું છે. આ સરખામણી સાચી છે, કેમ કે, સફરની જેમ જ જીવનમાં પણ સતત આગળ વધતા જવાનું હોય છે. અલબત્ત, આપણા હાથમાં નથી આ સફરનો આરંભ, કે નથી તેનો અંત. આ સફરનો અંતિમ પડાવ એટલે કે મંજિલ મૃત્યુ છે. આથી અન્ય સફરમાં બને છે એમ આખરી પડાવે પહોંચવાનો રોમાંચ લેવા માટે આપણે હયાત હોતા નથી. આથી જ, જીવનમાં ખરો આનંદ સફરનો લેતાં રહેવાનો છે. આ સત્ય જે સમજી જાય એ કદી દુઃખી ન થાય.

આઠ સાડા આઠ દાયકાની મારી જીવનસફર અનેક સ્મૃતિઓથી સભર છે. સફરનો આ આખરી તબક્કો ચાલી રહ્યો છે અને મંજિલ નજીક આવતી જણાય છે એમ મને પાછું વળીને જોવાનું મન થતું રહે છે. અનેક સ્મૃતિઓ દિલોદિમાગમાં તરવરી રહી છે. કેવા સંજોગોમાં આરંભાઈ મારી જીવનસફર? કેવા કેવા મુકામો તેમાં આવ્યા? કેવા કેવા લોકો તેમાં મળ્યા અને કેવા કેવા અનુભવો થતા ગયા? આ બધું યાદ કરતાં કરતાં સ્વાભાવિકપણે જ મને મારા પૂર્વજોનું સ્મરણ થઈ આવે છે.

કથાનો આરંભ જેઠાલાલ અને સોનાબા નામનાં પાત્રોથી કરીએ. સગપણે તેઓ મારાં દાદા અને દાદી થાય. તેઓ પોરબંદરના શિકોત્રા ફળિયામાં રહેતાં હતાં. લગ્ન પછી આ દંપતીને ખોળે પહેલવહેલું સંતાન અવતર્યું. એ દીકરો હતો, જેનું નામ પાડવામાં આવ્યું વશરામ. વર્ષ હતું 1908નું. વીસમી સદીના પહેલા દાયકાનો એ સમયગાળો હતો. તેના આગમનના પગલે ઘરમાં ખુશાલી વ્યાપી ગઈ, પણ એ ઝાઝું ટકી ન શકી. વશરામ માત્ર છ મહિનાનો હતો અને તેના પિતાજી જેઠાલાલનું અવસાન થયું. ‘પિતા’ શબ્દનો, એ સંબંધનો પરિચય થાય એ પહેલાં તો તેને પિતાજીની છત્રછાયા ગુમાવી દેવાનો વારો આવ્યો. એમ લાગ્યું કે વશરામના આગમન સાથે જ મધરાતનો ઘોર અંધકાર છવાયો! એ જમાનો સંયુક્ત કુટુંબનો હતો. પરિવારો બહોળા હતા અને એકમેકની હૂંફે સુખદુઃખ વહેંચીને લોકો જીવતા હતા.

છ મહિનાના બાળક વશરામના ઉછેરની જવાબદારી જેઠાલાલના મોટા ભાઈ ત્રિકમભાઈએ ઉપાડી લીધી. એટલે કે ત્રિકમભાઈ વશરામના મોટા બાપા (કાકા) થાય. આમ, કાકાની છત્રછાયામાં ભત્રીજાનો ઉછેર થવા લાગ્યો. ત્રિકમબાપાનાં પોતાનાં પણ ત્રણ સંતાનો હતાં, જેમાં બે દીકરાઓ - દેવરાજભાઈ અને પરશોત્તમભાઈ તથા દીકરી નંદુબહેનનો સમાવેશ થાય છે. આ ત્રણમાં ઉમેરો થયો ચોથા વશરામનો.

વશરામની સગી મા સોનાબાએ પતિની વિદાયના એકાદ વરસ પછી પુનર્લગ્ન કર્યું. પરણીને તેઓ બૈરા, મોઝામ્બિક ગયાં. આ ઘટના સમજવી મને આજે પણ મુશ્કેલ લાગે છે. વીસમી સદીના આરંભિક કાળે હજી વિધવાપુનર્વિવાહનો રિવાજ ખાસ ચલણી નહોતો બન્યો. એ સમયે આ લગ્ન શી રીતે શક્ય બન્યું હશે? એથી વધુ નવાઈ મને એ વિચારીને લાગે છે કે દોઢેક વરસના સાવ કુમળા સંતાનને મૂકીને પરણતાં સોનાબાનો જીવ શી રીતે ચાલ્યો હશે? એમની શી મનઃસ્થિતિ હશે? આ બધા સવાલના જવાબ મળવા હવે તો સંભવ નથી, તેથી તે એક કોયડારૂપ જ બની રહ્યા છે.

નાનકડા વશરામને ત્રિકમબાપા સગા દીકરાની જેમ ઉછેરવા લાગ્યા. એમ કહી શકાય કે તેમણે ભત્રીજાને સગા બાપથી પણ વિશેષ પ્રેમ આપ્યો. પોતાનાં ત્રણ સંતાનની સાથોસાથ ચોથા સંતાન તરીકે ભત્રીજાનું લાલનપાલન તેઓ કરતા રહ્યા. ત્રિકમબાપાની આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય હતી. ટાંચી આવકમાં બહોળા કુટુંબનું પૂરું કરવાનું. ઘરનું ગાડું તાણીતૂસીને ચાલતું. એ સમયે અક્ષરજ્ઞાનનું મહત્ત્વ ઓછા લોકો સમજતા. આમ છતાં, ત્રિકમબાપા વશરામને શાળાએ મોકલતા હતા. જોકે, આર્થિક સ્થિતિ અતિશય તંગ થતાં તેમણે વશરામને બે ચોપડી પૂરી કરાવીને શાળામાંથી ઉઠાડી લીધો, જેથી તે નાનુંમોટું કશું કામ શીખીને પરિવારને ટેકારૂપ થઈ શકે. આર્થિક વિટંબણા કઈ હદની હશે એનો અંદાજ આના પરથી આવી શકશે.

શેરીમાં રમતો રમવાની ઉંમરે નાનકડા વશરામે પરિવારને સહાયરૂપ બનવા માટે આર્થિક જોગવાઈની વેતરણમાં જોતરાઈ જવું પડ્યું. ત્રિકમબાપાએ તેને રવજીકાકાની દુકાનમાં મોકલવાનું શરૂ કર્યું. રવજીકાકા દરજીકામ કરતા હતા. તેમની પાસે વશરામે સીવણકામની તાલીમ લેવા માંડી. એ સમયે સીવણકામ શીખવવા માટેની સંસ્થાઓ ક્યાં હતી! કદાચ હશે તોય અમદાવાદ, મુંબઈ જેવાં મોટા શહેરોમાં હોય. ગામડાં અને નગરોમાં એ શીખવા ઈચ્છનારે કોઈ ને કોઈ દરજીને ત્યાં જ જોડાઈ જવું પડતું અને શીખવું પડતું. શીખવાની સાથેસાથે દુકાનદારના નાનામોટા ધક્કાફેરા પણ ખાવા પડતા.

તરુણ વયના વશરામે રવજીકાકાની દુકાને બેસવાનું શરૂ કર્યું. શરૂઆત ગાજબટનનું કામ શીખવાથી થઈ. દિવસભર સિવાઈને તૈયાર થયેલાં કપડાંનાં ગાજ બાંધ્યા કરવાનાં અને બટન ટાંક્યે રાખવાનાં. કામ કંટાળો આવે એવું અને નગણ્ય લાગે, પણ એમાં ઘણું શીખવા મળતું. ઓટણકામ કરતી વખતે સોય બરાબર પકડી ન હોય તો એ આંગળીના ટેરવે ઘોંચાઈ જાય. આથી સોય કેમ પકડવી, દોરો કેમ પરોવવો, કપડું કેમ પકડવું જેવી ઝીણીઝીણી ખૂબીઓ રવજીકાકા વશરામને શીખવતા જતા. વશરામને કામ શીખવાની ધગશ ઘણી હતી. પ્રકૃતિ પણ મહેનતુ. ધીરજપૂર્વક તેણે આ કામ શીખવા માંડ્યું. વચ્ચે વચ્ચે રવજીકાકા ઘરનાં નાનાંમોટાં કામ પણ ચીંધતા. ક્યારેક ઘેરથી ચા આવવામાં વહેલુંમોડું થયું હોય તો રવજીકાકા હાંકોટતા, ‘વશરામ ઘેરથી ચાની કીટલી લઈ આવજે તો!’ વશરામને રવજીકાકા ઘર સુધી દોડાવતા. ક્યારેક પોતાનું કામ પડતું મૂકીને કેદારનાથ લત્તામાં આવેલી પરશોત્તમ ભગતની દુકાને સોયની પડીકી, સંચા ઊંજવાના તેલની ડબ્બી

કે સીવવાના દોરાની રીલ લેવા વશરામને દોડવું પડતું, પણ વશરામને કશાની આળસ નહોતી. તે ડોંશેડોંશે અને હસતે મોંએ કામ કરતો.

એમ તો વશરામ પહેલાં પણ રવજીકાકાની દુકાનમાં બીજા છોકરા કામ શીખવા આવી ગયેલા. એમાંના મોટા ભાગના એક યા બીજા કારણથી બે-ચાર દિવસથી વધુ ટકી શકતા નહીં. ગાજબટન કરવામાં હજી હાથ ન બેઠો હોય, આંગળીમાં સોય ઘોંચાઈ જતી હોય અને ઉપરથી રવજીકાકાની કચકચ. ભાગ્યે જ કોઈ ટકી શકતું, પણ વશરામ જુદી માટીનો હતો. રવજીકાકા ક્યારેક કશું આકરું કહે તો પણ પોતાના ભલા માટે કહે છે એ વશરામ સમજી ચૂકેલો. રવજીકાકા તેને જે શીખવે તેની અસર કામમાં તરત દેખાતી. રવજીભાઈ પર પણ વશરામની ધીરજ, હૈયાઉકલત અને સફાઈદાર કામની અસર થવા લાગી. વશરામની ચીવટથી તેઓ રાજી થતા અને દિલ દઈને શીખવતા.

ધીમે ધીમે ગાજબટન કરવામાં વશરામ પારંગત થઈ ગયો એ પછી રવજીકાકાએ તેને સંચા પર બેસાડવાનું શરૂ કર્યું. પહેલા દિવસે એમણે કપડું સીવતી વખતે શી રીતે પકડવું, સીધા બખિયા કેમ ભરવા, સંચાની કેવી રીતે કાળજી રાખવી વગેરે દરજીકામની બારીકીઓની સમજણ આપી. એ પછી સાદી ચઢી સીવવાની તાલીમ શરૂ થઈ. એ શીખતાં એકાદ અઠવાડિયું લાગ્યું. ત્યાર પછી હાફ પેન્ટનો વારો આવ્યો. બેએક મહિનામાં વશરામે એ પણ શીખી લીધું. તાલીમના અંતિમ તબક્કામાં કોટ-પાટલૂન સીવવાનું શીખવાનું હતું. રવજીકાકાએ એ શીખવ્યું અને વશરામે બહુ ઝડપથી તેને આત્મસાત્ કરી લીધું. આ કામ શીખવામાં વશરામની આગવી કોઠાસૂઝ કામે લાગતી. તે મહેનતુ ખૂબ હતો. સાહસિક પણ ખરો. આ ત્રણે ગુણોના વિરલ સંગમને કારણે પોતાના કામમાં તે નિપુણ બની ગયો.

જોતજોતાંમાં પોરબંદરમાં વશરામની ખ્યાતિ એક સારા કારીગર તરીકે પ્રસરવા લાગી. રવજીકાકાને તેના પ્રત્યે વિશેષ લાગણી અને એક જાતનો ભરોસો હતો. ધીરે ધીરે તેમણે દુકાનની જવાબદારી વશરામને સોંપવાનું શરૂ કર્યું. ક્યારેક કશા કામસર રવજીકાકાને બહારગામ જવાનું થાય તો વશરામને જ બધું સોંપીને તેઓ નીકળતા. વશરામની કામ પ્રત્યેની નિષ્ઠા જોઈને તેમણે પચાસ રૂપિયાનો પગાર પણ બાંધી આપ્યો. આમ, વશરામની આવકને કારણે ત્રિકમબાપાને ઘર ચલાવવામાં આર્થિક ટેકો મળતો થયો.

વશરામ હવે તો પગભર થઈ ગયો હતો. આથી ત્રિકમબાપાએ તેના માટે યોગ્ય કન્યાની તપાસ આદરી. એ જમાનામાં લગ્ન નાની ઉંમરે ગોઠવાઈ જતું. સગાંસંબંધીને કાને ત્રિકમકાકાએ વાત નાખી. ભાણવડના એક સંબંધી એક કન્યાની વાત લાવ્યા. ભાણવડના રામજી મૂળજી માંડલિયાનાં પાંચ સંતાનોમાં બે દીકરા - વેલજીભાઈ અને કારાભાઈ તેમજ બે દીકરીઓ- કમળાબહેન અને કતીબહેન તેમની સાથે જ હતાં. એક દીકરી સંતોકબહેનને પરણાવી દીધી હતી અને તે દારેસલામમાં સ્થાયી થયેલી હતી. રામજીભાઈનાં પત્નીનું નામ અવલબહેન હતું. અલબત્ત, અવલબહેન રામજીભાઈનાં બીજી વારનાં પત્ની હતાં. બંને દીકરીઓની માતા અવલબહેન હતાં, જ્યારે બંને દીકરાઓ રામજીભાઈને અગાઉનાં પત્નીથી જન્મેલા. અવલબહેન ગામમાં 'નવી મા' તરીકે ઓળખાતાં. બંને દીકરીઓ પૈકી

મોટી દીકરી કમળા ચાર ચોપડી સુધી ભણેલી અને સંસ્કારી હતી. રામજીભાઈનું કુટુંબ પણ જાણીતું હતું. આવા કુટુંબની કન્યા માટે પ્રસ્તાવ આવ્યો એટલે ત્રિકમબાપાએ વાતને વધાવી લીધી.

આમ, વશરામ અને કમળાનું લગ્ન 1927માં થયું.

લગ્નવેળાએ વશરામભાઈની ઉંમર 19 વર્ષ અને કમળાબહેનની 14 વર્ષ હતી. લગ્ન પછી કમળાબહેને પોતાની સૂઝબૂઝથી ઘરને સંભાળી લીધું. એ સમયની મોટા ભાગની સ્ત્રીઓની જેમ પતિને પગલે નહીં, પણ પતિની સાથોસાથ કદમ મિલાવ્યાં. જોતજોતાંમાં પોરબંદરમાં તેમની જોડી 'સારસબેલડી' તરીકે જાણીતી બની. આગળ જતાં આ દંપતીને બોળે જન્મ લેવાનું સૌભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું.

એ સમયે સંબંધોના તાણાવાણા કેવા ગૂંથાયેલા રહેતા અને પરિવારપ્રથા કેવી હતી તે જાણવું રસપ્રદ થઈ પડે એમ છે.

વશરામભાઈ અને કમળાબહેનનાં લગ્ન પછી થોડા સમયમાં કમળાબહેનના પિતાજી રામજીભાઈનું અવસાન થયું. રામજીભાઈની વિદાય પછી તેમના ઘરનું વાતાવરણ બદલાતું ગયું. તેમના દીકરાઓ વેલજીભાઈ અને કારાભાઈ પોતાની સાવકી મા અવલબહેન સાથે તોછડાઈથી વર્તવા લાગ્યા. અવલબહેનને છાશવારે પોતાના ઓરમાન દીકરાઓના તુંકારા સહન કરવા પડતા. તેમની માનમર્યાદા લોપાવા લાગી. અવલબહેન બહુ સ્વમાની હતાં. જે સ્થળે પોતાનું સ્વમાન અને માનમર્યાદા ન જળવાય ત્યાં રહેવું નકામું! તેઓ પોતે હાથસિલાઈનું કામ જાણતાં હતાં. 'ભીંતે લાત મારીને પણ રોટલો રળી લઈશ' એવો નિર્ધાર કરીને તેમણે પોતાનું ઘર એટલે કે સાસરું છોડ્યું. સાથે દીકરી કતીબહેન પણ હતાં. ભાણવડથી તેઓ કુતિયાણા આવી ગયાં. આમ, અવલબહેનની એક દીકરી કમળાબહેન પોરબંદરમાં વશરામભાઈ સાથે પરણાવેલી હોવાથી ત્યાં રહેતી હતી, જ્યારે બીજી દીકરી પોતાની સાથે હતી.

પોરબંદરમાં વશરામભાઈ પગભર થયેલા, પણ તેમની સ્થિતિ કંઈ એટલી સારી નહોતી. તે સિલાઈકામ કરીને રળતા, પણ ઘરમાં સભ્યોની સંખ્યા વધુ. ત્રિકમબાપાના મોટા દીકરા પરશોત્તમભાઈ એક વાણિયાની દુકાને રોજ ભરવા જતા. અહીં તેમને મળી મળીને શું મળે? ત્રિકમબાપાના બીજા દીકરા દેવરાજભાઈ ઘડિયાળ રિપેરિંગનું કામ જાણતા હતા. તેમને થોડીઘણી આવક થતી. આ સંજોગોમાં દળી દળીને ઢાંકણીમાં નાખવા જેવી વશરામભાઈની હાલત હતી. આવું ક્યાં સુધી ચાલતું રહેશે એ વિચારે તે મૂંઝાતા રહેતા.

એ સમયગાળામાં પોરબંદરથી ઘણા યુવાનો નસીબ અજમાવવા માટે આફ્રિકા જતા. વર્ષે-બે વર્ષે તેઓ પોતાના પરિવારને મળવા દેશમાં આવે ત્યારે એમનો પહેરવેશ, રીતભાત અને બોલચાલ સાવ બદલાઈ ગયાં હોય. તેમણે ટાઈ અને સૂટ પહેરેલાં હોય, ગળામાં પેન્ડન્ટવાળી સોનાની ચેઈન ઝૂલતી હોય, આંખે સોનેરી ફ્રેમવાળાં ગોગલ્સ ચઢાવ્યાં હોય અને પગમાં ચમકદાર શૂઝ! કોઈ મોટા સાહેબ જ જોઈ લો. તેઓ પોતાના પરિવારજનો માટે ઢગલો ભેટસોગાદો લેતા આવતા. આફ્રિકાથી દેશમાં આવેલા આ યુવાનોની આભા

જ એવી રહેતી કે સૌ કોઈ એમનાથી અંજાઈ જાય. યુવાન વયના વશરામભાઈ પણ એમાંથી બાકાત નહોતા. તેમને પણ આફ્રિકે જઈને નસીબ અજમાવવાનું મન થતું હતું. આફ્રિકા જવાનું સ્વપ્ન તે મનોમન સેવવા લાગ્યા હતા. તેમનાં મા સોનાબા આફ્રિકામાં જ હતાં. ત્યાં રહે રહે તેમણે સંબંધ જાળવી રાખ્યો હતો. વશરામભાઈ વિચારી રહ્યા હતા કે આફ્રિકા શી રીતે જવું? થોડા સમયમાં તેમની આ મૂંઝવણનો ઉકેલ જણાયો.

એ અરસામાં વશરામભાઈનાં માતા સોનાબા કૌટુંબિક લગ્નપ્રસંગે બૈરાથી પોરબંદર આવેલાં હતાં. અહીં તેઓ ત્રણ મહિના સુધી રોકાવાનાં હતાં. પાછાં વળવાનો સમય થયો ત્યારે તેઓ ત્રિકમબાપાને મળવા ગયાં. વશરામભાઈને તેમણે પોતાની સાથે લઈ જવાની દરખાસ્ત મૂકી. અલબત્ત, ત્રિકમબાપાએ ત્યારે તો ચોખ્ખી ના પાડી દીધી અને જણાવ્યું કે વશરામ પોતાની સાથે જ રહેશે. રોકાણનો સમયગાળો પૂરો થતાં સોનાબા પાછાં બૈરા ચાલ્યા ગયાં.

દરમિયાન ત્રિકમબાપાના ઘરની સ્થિતિ દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ નબળી થતી ગઈ. ત્રિકમબાપા પણ હવે અવસ્થાએ પહોંચવા આવ્યા હતા. આથી તેમનાથી ઝાઝું કામ થઈ શકે એમ નહોતું. વશરામભાઈને આફ્રિકા મોકલવા માટે તેમણે સોનાબાને ના પાડી દીધી, પણ મોડે મોડે તેમને અહેસાસ થયો કે વશરામભાઈ આફ્રિકા જશે તો જ ઘરનું દળદર ફીટશે. વશરામભાઈ કામગરા હતા,, ઉત્સાહી હતા. તે આફ્રિકા જઈને મહેનત કરે તો કુટુંબ પગભર થઈ શકે એની ખાતરી ત્રિકમબાપાને હતી. આથી તેઓ વશરામભાઈને આફ્રિકા શી રીતે મોકલવા એનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

પોરબંદરના સુતારવાડામાં માધવજીભાઈ વશરામ બોરખતરિયા રહેતા. તેમની દીકરી જડાવનું લગ્ન નરશી નારણ ચાવડા સાથે થયેલું. નરશીભાઈ ટાંગાનિકાના ટબોરા શહેરમાં સ્થાયી થયેલા. જડાવબહેન સગપણે વશરામની દૂરની બહેન થતી. નરશીભાઈ અને ત્રિકમબાપા વચ્ચે સારો મેળ હતો. તેમની વચ્ચે પત્રવ્યવહાર પણ ચાલતો. મહિને-બે મહિને ત્રિકમબાપા નરશીભાઈને પત્ર લખતા. વળતા જવાબરૂપે એરમેઈલ દ્વારા નરશીભાઈનો પત્ર આવતો. નરશીભાઈ બે-ત્રણ વર્ષે દેશમાં આંટો મારવા પણ આવતા. ટબોરામાં તેમની દરજીકામની દુકાન હતી. ટાંગાનિકામાં ત્યારે અંગ્રેજોની હકૂમત હતી. દુકાનમાં સૂટની સિલાઈનું કામ ધમધોકાર ચાલતું. સારા કારીગરની અહીં હંમેશાં જરૂર રહેતી. નરશીભાઈ પોતે કાપડનું કટિંગ કરતા, પણ ધીમે ધીમે કામ એટલું વધતું ગયું હતું કે એકલે હાથે પહોંચી વળાતું નહોતું. એક વાર તેઓ દેશમાં આવ્યા ત્યારે તેમના મનમાં એમ હતું કે દેશમાંથી સિલાઈકામનો કોઈ સારો અને વિશ્વાસુ કારીગર મળી જાય તો તેને પોતાની સાથે લઈ જવો. આવી એક મુલાકાત દરમિયાન તેમણે ત્રિકમબાપા સમક્ષ પોતાની મૂંઝવણ રજૂ કરી. નરશીભાઈની મૂંઝવણે ત્રિકમબાપાના હૈયે રાજીપો પ્રગટાવ્યો. તેમણે વશરામભાઈની કારીગરી વિશે જણાવ્યું. આ સાંભળીને નરશીભાઈ રાજીરાજી થઈ ગયા. કહે, ‘ઓહો!

વશરામ જેવો કારીગર મળતો હોય તો તો સોનામાં સુગંધ! મારે બીજી કશી ચિંતા જ નહીં. તમે રજા આપો તો હું વશરામને જ લઈ જાઉં.’

આ બંને વડીલો વચ્ચે વાત ચાલતી હતી એ સમયે વશરામભાઈ ઘરમાં જ હતા અને અંદરના રૂમમાં બેઠેલા. એકકાન થઈને તે વાતો સાંભળી રહ્યા હતા. ત્રિકમબાપા શો જવાબ આપે છે એની તેઓ આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈ રહ્યા હતા. ત્રિકમબાપાએ નરશીભાઈની વાત સાંભળી, વિચાર કરી રહ્યા હોય એમ થોભ્યા અને પછી બોલ્યા, ‘નરશી, આ છોકરો મારા ભાઈની એકમાત્ર નિશાની છે. મારા કાળજાના કટકા જેવો છે. એને પરદેશ મોકલતાં મારું મન ખચકાય છે, છતાં વશરામનું ભવિષ્ય બનતું હોય તો હું આડો નહીં આવું. બસ, તું એનું ધ્યાન રાખજે. વધુ તો શું કહું?’ આમ બોલતાં બોલતાં એમની આંખો ભીની થઈ હોવાનું વશરામભાઈએ અંદર રહે રહે પણ અનુભવ્યું.

ત્રિકમબાપાની વાત સાંભળીને નરશીભાઈ ખુશખુશાલ થઈ ગયા. તેઓ બોલ્યા, ‘ત્રિકમ, તેં મારી ચિંતાનો બોજ હળવો કરી દીધો. હું આફ્રિકા જઈને વશરામને વહેલી તકે બોલાવી લઈશ. ત્યાં સુધી તેના પાસપોર્ટ અને બીજાં કાગળિયાની તૈયારી શરૂ કરી દેજે. ખર્ચની ચિંતા કરતો નહીં. તમામ ખર્ચ હું ભોગવીશ.’

બંને વડીલોની વાતચીત સાંભળી રહેલા વશરામભાઈને પોતાનું આફ્રિકા જવાનું સપનું સાકાર થતું જણાયું. પોરબંદર આવેલા નરશીભાઈ થોડા દિવસમાં પાછા આફ્રિકે ઊપડ્યા. આ તરફ વશરામભાઈએ પાસપોર્ટ અને મુસાફરી માટેનાં જરૂરી કાગળિયાંની તૈયારી શરૂ કરી. થોડા સમયમાં પરમિટ આવી ગઈ. સપનું હવે વાસ્તવમાં રૂપાંતરિત થવાની ઘડી આવી પહોંચી હતી.

